

behandling og
rådgivning for
flygtninge

Rapport over undersøgelsen

At åbne sig igen efter traumatiske oplevelser

- samtaler med flygtningeforældre

Cand.psych. Marijke Marijnissen
2005

Indholdsfortegnelse

	Side
1. Baggrund for undersøgelsen	3
2. Undersøgelsens formål	4
3. Inddragelse af forældrene	5
4. Undersøgelsesdesign samt tolkning af data	6
4.1 Vurdering af forældrenes generelle funktionsmåde og ressourcer	6
4.2 Vurdering af graden af traumatisering	7
4.3 Forældrenes bekymringer for familiens børn	8
4.4 Forældrenes oplevelse af sig selv som forældre	9
4.5 Forældrenes oplevelse af egne handlemuligheder	10
4.6 Evaluering	10
5. Generelle data for de forældre, der indgår i undersøgelsen	11
6. Interviewmaterialet	12
6.1 Forældrenes baggrund og generelle evne til omsorg og indlevelse	12
6.2 Grad af traumatisering og dennes indflydelse på børnene	19
6.3 Forældrenes bekymringer for familiens børn	21
6.4 Forældrenes oplevelse af sig selv som forældre	24
6.5 Forældrenes oplevelse af handlemuligheder i forhold til deres børn	26
7. Afgrænsning af betydningsfulde faktorer	31
8. Perspektiver for behandling og støtte	32
Litteraturliste	34
Bilag 1 Brev til forældrene	35
Bilag 2 – Interviewguide	36

Udgivet af

OASIS – Behandling og rådgivning for flygtninge
København, maj 2010
Alle rettigheder forbeholdes
Henvendelse til tlf. 35 26 57 26 eller info@oasis-rehab.dk

1. Baggrund for undersøgelsen

Familier, der har været igennem forfølgelse og flugt, er karakteriseret af flere gennemgående vanskeligheder. Dels har familien ofte levet i en hverdag præget af stor ængstelse og usikkerhed - for nogles vedkommende gennem mange år. I mange af familierne har børnene været vidne til eller er selv blevet udsat for voldsomme overgreb i form af tortur og krig, og ofte har børnene været adskilt fra den ene eller begge forældre gennem en længere periode - ofte flere år. Når familien endelig genforenes i Danmark står både børn og forældre i en situation, hvor familien igen skal finde sammen, tilknytningen mellem børn og forældre skal genoprettes og forældrene skal genindtage deres rolle som forældre. Herudover konfronteres familien lige fra starten med en kultur, hvor både opdragelsesmønstre og forventninger til børn og forældre ofte er meget anderledes end i hjemlandet, og som familien i en vis udstrækning er nødt til at tilpasse sig og integrere, hvis deres børn skal kunne klare sig i det danske samfund.

En meget stor del af de flygtninge, der kommer i behandling i OASIS har børn. Man ved erfaringsmæssigt, at børn af traumatiserede forældre oplever særlige belastninger – enten fordi de bliver påvirkede af deres forældre tilstand eller fordi forældrene er så mærkede af det, de har været igennem, at de ikke magter at drage tilstrækkelig omsorg for deres børn. Alligevel har det ofte været vanskeligt at finde måder, hvorpå børnene kunne få den støtte, de har behov for.

Vi har derfor i 2004 gennemført en kvalitativ interviewundersøgelse, hvor forældre er blevet interviewet om deres oplevelse af sig selv som forældre, deres oplevelse af deres barns udvikling og hvordan traumatiske oplevelser og en tilværelse i eksil, har påvirket dem selv som forældre. Formålet med undersøgelsen har været at få mere viden om, hvor forældrenes primære bekymringer ligger, for derigennem at kunne finde en bedre indgang til at hjælpe både børn og forældre.

I mange af de familier, vi kommer i kontakt med i OASIS, ser vi børn, som forsøger at yde over evne for at berolige deres forældre, ligesom vi ser børn, der simpelthen opgiver og søger en oplevelse af tilhør ved at sætte sig uden for de normer, som forældrene og samfundet står for.

Når vi taler med vores klienter om deres børn, er de ofte bevidste om disse forhold, men magter ikke at gøre noget for aktivt at forandre situationen. I mange tilfælde hæfter de alt deres håb på barnets evne til at udnytte de muligheder, der er i Danmark for uddannelse og for at skabe sig en stabil fremtid, og barnets succes bliver derfor en direkte afspejling af, om deres egen tilværelse giver mening.

På trods af at mange forældre faktisk udtrykker bekymring for deres børns udvikling, er det ikke altid nemt at finde en måde at hjælpe på, som giver mening

for børn eller forældre. Forældrene er bekymrede, men synes det er for voldsomt at sende barnet til samtaler eller har svært ved at se, hvilken forskel det skulle kunne gøre, ligesom de kan have svært ved at se, hvordan de selv kunne bidrage til at lette barnets hverdag.

Alle de ovennævnte forhold bidrager til at skabe en situation, hvor forældrene er meget usikre på, hvordan de skal forholde sig til deres børn, og samtidig vil mange af disse forældre være så dybt præget af de traumatiske oplevelser, de har været udsat for, at de selv under normale, hjemlige forhold ville have svært ved at varetage deres rolle som forældre fuldt ud.

Børnene vokser op under forhold, hvor den ene eller begge forældre på grund af deres traumer er svækket i deres kontaktevne. De sover dårligt om natten, vågner f.eks. op af mareridt, hvor de skrider af angst, og vækker resten af familien. De føler sig konstant utrygge eller forfulgte, er depressive og tilbagetrukne.

Vi ved både fra egen praksis og fra forskning på området, at det i sig selv kan være traumatiserende for familiens øvrige medlemmer at vokse op under sådanne familieforhold. Man kalder det for sekundær traumatisering.

Langt størsteparten af disse forældre vil være pinligt bevidste om disse forhold og er selv præget af det. De har ofte skyldfølelser over for deres børn, og de er præget af angst og uro for børnenes fremtid, og i nogle tilfælde retter de i magtesløshed deres vrede mod børnene.

For nogle af disse familier bliver vanskelighederne så massive, at egentlig terapi eller længerevarende rådgivning vil være nødvendig, mens det for andre vil være hjælpsomt blot med nogle få rådgivende samtaler eller andre foranstaltninger.

2. Undersøgelsens formål

Formålet med projektet er at skabe grundlag for at vurdere behovet for særlig indsats og støtte til traumatiserede forældre med mindreårige børn - herunder muligheden for tidlig opsporing og indsats i forhold til såvel forældre som børn.

Undersøgelsen vil derfor rette sig mod at afdække

- på hvilken måde klienter, der henvises til OASIS, er belastede af familiære vanskeligheder - herunder særligt i forhold til familiens børn,
- hvilke faktorer der har medvirket til at disse vanskeligheder er opstået (familiære, kulturelle og traumatiserende forhold),
- forældrenes oplevelse af på hvilken måde de selv og deres børn belastes af, at et eller flere familiemedlemmer er traumatiseret - herunder, hvordan

forældrene selv oplever, at deres tilstand indvirker på børnenes velbefindende og udvikling,

- fokuspunkter for fremtidige indsatsområder i forhold til traumatiserede forældre.

3. Inddragelse af forældrene

Forældrene er blevet inviteret til at deltage i undersøgelsen og er blevet informeret om undersøgelsens omfang og formål i et brev på deres eget sprog. De er blevet orienteret om, at undersøgelsen er helt uafhængig af deres behandlingsforløb i øvrigt, og at der ikke inddrages oplysninger fra socialforvaltning eller andre myndigheder i undersøgelsen, ligesom de oplysninger, der fremkommer under interviewet om klienten, ikke bliver videregivet som personlige oplysninger.

Langt de fleste forældre har sagt ja til at deltage i undersøgelsen. De har i den forbindelse nævnt, at de gerne ville gøre noget, der kunne være til gavn for andre forældre i samme situation som de selv eller, at det for dem har været en måde, hvorpå de kunne give noget tilbage til OASIS. For mange af forældrene har deltagelse krævet en stor indsats i form af at indpasse det i forhold til arbejde, meget lang transport eller deres egen meget dårlige psykiske tilstand. Kun ganske få forældre har på forhånd sagt nej til at deltage, mens andre interviewforløb har måttet afbrydes undervejs – enten fordi fremmødet var for ustabil, eller fordi forældrene har været ude af stand til at forholde sig til selve undersøgelsen og har været opslugt eller overvældet af andre, mere presserende problemstillinger.

Vi har skønnet, at deltagelse i undersøgelsen for nogle forældres vedkommende kunne afdække mere eller mindre akutte behov for støtte, og måske også indirekte motivere forældre til at modtage støtte, som de hidtil har afholdt sig fra at bede om eller tage imod. Der har derfor været særlig mulighed for de forældre, der har ønsket dette, at få støtte til at etablere en sådan hjælp.

De fleste af forældrene har efterfølgende givet udtryk for, at de har været glade for at have lejlighed til at tale så dybtgående om sig selv og deres børn, og at ting, de ikke før har set eller kædet sammen, er faldet på plads for dem gennem de samtaler, vi har haft. Enkelte har valgt at søge hjælp til konkrete problemstillinger, de har fortalt om.

4. Undersøgellesdesign samt tolkning af data

Undersøgelsen er udformet som et kvalitativt, semistruktureret interview, der dels sikrer en vis gennemgående linie i alle interviews, men som samtidig skaber mulighed for en mere dybtgående samtale, hvor der er plads til at beskæftige sig med mere personligt prægede tanker og følelser omkring børnene og det at være forælder. Det har således været af afgørende betydning for gennemførelse af interviewet, at der kunne skabes en tryk og tillidsfuld ramme omkring klient og interviewer.

Undersøgelsen inddrager udelukkende materiale, som er fremkommet i selve interviewet.

Forældrene, der alle har mindreårige børn, er udvalgt tilfældigt blandt tidligere klienter, der har været i behandling i OASIS. I de fleste af familierne gælder det, at en eller begge forældre har været i individuel behandling og at børnene ikke tidligere har været inddraget i forløbet.

Undersøgelsen er foregået som fælles interviews af begge forældre og har strakt sig over 3-5 samtaler. Materialet består samlet af lidt over 80 timers interview.

Undersøgelsen består af 62 spørgsmål/fokuspunkter, der er ordnet i 5 hovedområder:

1. Vurdering af forældrenes generelle funktionsmåde og ressourcer
2. Vurdering af graden af traumatisering hos forældrene og dennes indvirkning på børnene
3. Forældrenes bekymringer for familiens børn
4. Familiære vanskeligheder, der belaster forældrene selv
5. Forældrenes oplevelse af egne handlemuligheder i forhold til deres børn

4.1 Vurdering af forældrenes generelle funktionsmåde og ressourcer

I denne del af undersøgelsen søges det at opnå et billede af forældrenes opvækstforhold og livssituation frem til indgåelse af ægteskab. Der tages her udgangspunkt i en antagelse om, at forældrenes basale tilknytning til deres egne forældre og andre betydningsfulde voksne samt deres sociale og intellektuelle ressourcer har betydning for deres evne til at udvikle personlig integritet og at

drage omsorg for deres børn. Det søges at opnå kvalitative informationer, der ikke alene beskæftiger sig med facts, men også søger at spejle den følelsesmæssige atmosfære i de nære relationer.

Derudover søges det i denne del af undersøgelsen at opnå en vurdering af forældrenes aktuelle omsorgsevne, generel evne til refleksion, indlevelse i børnene som selvstændige individer med hver deres behov, forældrenes evne til at samarbejde om opdragelsen af børnene, vigtige værdier de gerne vil formidle til deres børn samt familiens netværk. Med disse områder sigtes der mod at få et billede af familiens aktuelle funktionsmåde og følelsesmæssige klima samt den samlede familiære kontekst, børnene vokser op i.

Forældrenes samlede funktionsmåde og ressourcer kategoriseres ud fra min kliniske vurdering i 4 kategorier: helt utilstrækkelige, mangelfulde, almindeligt ressourcerfulde og ekstraordinært ressourcerfulde.

Det samlede indtryk af forældrenes ressourcer tager udgangspunkt i en kvalitativ vurdering, der dels er afhængig af interviewerens kliniske erfaring, men også i høj grad afhænger af den grad af fortrolighed, der kan opnås i samtalen. Derudover er der helt individuelle forhold, som kan spille ind. Forældre kan i lyset af eksiltilværelsen komme til at idyllisere deres opvækst som kontrast til hverdagen i eksil, ligesom de med vilje kan udelukke betydningsfulde forhold som f.eks. vold og misbrug i hjemmet både dengang og nu. På samme måde kan nogle forældre i lyset af den generaliserede oplevelse af svigt og mistillid, som samfundsskabte overgreb kan skabe, komme til at se deres barndom og nuværende tilværelse i et pessimistisk og negativt ladet lys, der ikke har belæg i virkeligheden. Endelig kan forældrenes indsigt i egen baggrund og personlighed have en afgørende indflydelse på, hvor præcist billedet bliver.

4.2 Vurdering af graden af traumatisering hos forældrene og dennes indvirkning på børnene

I denne del af undersøgelsen sigtes der mod en vurdering af graden af Posttraumatisk Stress-syndrom (PTSD) hos forældrene. Dette gøres ved at spørge ind til de mest typiske symptomer på PTSD:

- Påtrængende/invasive tanker
- Flashback
- Søvnforstyrrelser
- Mareridt
- Koncentrationsbesvær
- Angst
- Irritabilitet og manglende impuls kontrol
- Hukommelsesvanskeligheder
- Udmattelse/opgivelse
- Undgåelse

Hvert enkelt symptom vurderes på en skala fra 1-4, hvor 1 er fravær af et symptom og 4 er massive symptomer. Graden af PTSD vurderes skønsmæssigt med udgangspunkt i Harvard Trauma Questionnaire, som er et mere detaljeret redskab til vurdering af PTSD. I Harvard Trauma Questionnaire skønnes klienten at lide af PTSD i svær grad, hvis der opnås 50 % af den maximale score, PTSD i lettere grad hvis der opnås 20-50 %, og at der ikke er tale om PTSD, hvis der opnås under 20 %.

Metoden indebærer en vis usikkerhed, da den baserer sig på klientens egen aktuelle vurdering, og kan derfor influeres af, at klienten enten fortier bestemte symptomer på grund af skamfølelser eller andre forhold, eller at klienten forstørrelser et symptom ud fra en generel oplevelse af opgiveness (hvor mareridt én gang om måneden f.eks. opleves som meget) eller i ubevidst forsvar mod uoverkommelige krav fra omverdenen. Metoden kræver således grundig klinisk udspejgning for at være pålidelig. Den endelige score for hver enkelt forælder er derfor truffet ud fra min kliniske vurdering.

Denne del af undersøgelsen kommer også ind på, hvordan børnene påvirkes af forældres eventuelle symptomer. Dels i hvor høj grad børnene overhovedet kender til eller mærker forældrenes symptomer, hvordan de i givet fald reagerer på eller påvirkes af dem og hvilke af forældres eventuelle symptomer, der efter forældrenes mening, påvirker børnene mest.

Også i denne del af materialet er der en vis usikkerhed, da forældrenes udsagn om børnenes reaktioner jo i sagens natur ofte bygger på en tolkning. Nogle forældre vil mene, at børnene ikke kender til deres symptomer overhovedet, og henføre børnenes eventuelle reaktioner til andre forhold, mens andre forældre er så skyldbetyngede over den måde deres symptomer påvirker børnene på, at de kan være tilbøjelige til at overfortolke børnenes reaktioner og overse andre forhold, der kunne gøre sig gældende – herunder almindelige udviklingsmæssige kriser. Derudover vil de samme reaktioner hos børn i forskellige familier kunne tolkes forskelligt af forældrene – således kan omfattende omsorg for forældrene i nogle familier tolkes som meget positivt, mens det i andre familier tolkes som problematisk.

4.3 Forældrenes bekymringer for familiens børn

I 3. del af undersøgelsen ligger fokus på børnenes tilstand. Dels spørges der til traumatiske oplevelser og eventuelle symptomer hos børnene som følge af konkrete traumer, men der spørges også til barnets nuværende bekymringer og til forældrenes indtryk af barnets trivsel.

Man får her et billede af i hvor høj grad, børnene selv har været udsat for traumatiske oplevelser og under hvilke omstændigheder, barnets muligheder for at bearbejde de oplevelser, de har haft, og hvordan barnet i dag lever med det, det

har oplevet, samt den nuværende situation i hjemmet. Der spørges derudover til forældrenes indtryk af årsager til individuelle forskelle i børnenes reaktioner.

Endelig spørges der til, hvor meget barnet kender til familiens historie og baggrunden for eksilet.

Man har her mulighed for at få et indtryk af forældrenes evne til indlevelse i børnenes følelser og den måde, de forhold barnet har levet under, belaster barnet i hverdagen.

4.4 Forældrenes oplevelse af sig selv som forældre

I denne del af undersøgelsen sigtes der mod at få et billede af, hvordan forældre oplever sig selv i rollen som forældre i forhold til deres børn samt eventuelle belastninger og bekymringer, der er forbundet med denne opgave.

Forældre spørges om, hvad de er allermest glade for eller tilfredse med omkring deres børn og hvad de er mest kede af eller bekymrede over omkring børnene. Der spørges til de bedste situationer i hverdagen og de sværeste for at få et billede af, hvor presset er størst og på hvilke områder børn og forældre mødes allerbedst.

Dernæst spørges forældre om, hvad de selv oplever som den største vanskelighed ved at være forældre i deres aktuelle hverdag, og der spørges til hvordan, forældre reagerer i forskellige situationer, hvor barnet er ked af det, bekymret, støjende, oprørsk eller på anden måde reagerer på en måde, der berører forældre. Der spørges her til, om de ville have reageret anderledes i hjemlandet, og hvordan deres egne forældre ville have reageret i en tilsvarende situation.

Der spørges herudover til, om forældre oplever sig selv som mere sårbare end tidligere og på hvilken måde. Der spørges til, om der er nogen, de i særlig høj grad savner, som ville kunne hjælpe dem i deres rolle som forældre, personer som tidligere har været vigtige personer i børnenes opdragelse og følelsesmæssige udvikling, og hvorvidt de aktuelt har nogen, de kan støtte sig til her i Danmark eller i hjemlandet.

Pålideligheden i denne del af undersøgelsen afhænger naturligvis af, hvorvidt forældre føler sig tilstrækkeligt tillidsfulde og åbne til at kunne fortælle, hvordan de reelt reagerer over for deres børn, men også i høj grad af, at forældre selv har en vis bevidsthed om og erkendelse af, hvordan de rent faktisk reagerer. På samme måde kan der være store individuelle forskelle i forældrenes evne til at føle sig hjulpet og støttet af de familiemedlemmer og venner, der måtte være til rådighed. Der kan være forældre, for hvem den mindste støtte føles som en kolossal lettelse, mens andre forældre oplever opgaven som så uoverkommelig, at selv massiv støtte fra familien opleves som utilstrækkelig.

4.5 Forældrenes oplevelse af egne handlemuligheder i forhold til deres børn

I den sidste del af undersøgelsen sigtes der mod at få et billede af, i hvor høj grad forældrene oplever sig selv som aktivt handlende voksne med mulighed for at påvirke og støtte deres børn i deres udvikling.

Forældrene spørges her, om hvad de oplever som det vigtigste for at kunne være en god forælder for sine børn. Der spørges til, om de kender nogen, der til fulde er i besiddelse af disse egenskaber, og hvad de i givet fald særligt beundrer ved denne persons måde at være forælder på. De bliver bedt om at beskrive, hvad denne person rent faktisk gør og i hvor høj grad de selv forsøger at efterleve dette.

Dernæst spørges forældrene om, hvad de selv oplever er lykkedes allerbedst for dem som forældre, og tilsvarende hvad de synes, er lykkedes dårligst af det, de havde sat sig for. Der spørges til, hvordan venner og familie oplever dem som forældre, og om de bruger andre voksne til at drøfte forhold omkring deres børn.

Gennem disse spørgsmål søges det at få et billede af, i hvor høj grad forældrene forholder sig aktivt til deres opgave som forældre og graden af fleksibilitet i forhold til at gøre brug af konkrete forbilleder (eller indre forestillinger om den gode forælder) i deres forælderrolle.

Endelig spørges der til sidst om, i hvor høj grad forældrene oplever, at deres rolle som forældre er anderledes her, end den ville have været i hjemlandet. Er der noget de selv ville have gjort helt anderledes, eventuelle vanskeligheder hos barnet, som de ville have set anderledes på. Der spørges endvidere til, hvorvidt de mener, at opvæksten i en anden kultur giver dem og børnene andre muligheder, som de ikke ville have haft hjemme.

4.6 Evaluering

Ved afslutning af hver interviewrække er forældrene blevet spurgt om deres oplevelse af at deltage i undersøgelsen, og om der er meget væsentlige områder, der har betydning for deres opgave som forældre, vi ikke har været inde på.

5. Generelle data for de forældre, der indgår i undersøgelsen

18 forældrepar har deltaget fuldt ud i undersøgelsen. Forældrene er tilfældigt udvalgt blandt nuværende og tidligere klienter i OASIS. Eneste kriterier har været, at familien har børn som er født i hjemlandet, og at familien fortsat har hjemmeboende børn. Denne selektion betyder, at familien har fungeret som familie både i hjemlandet og i Danmark, og at de også aktuelt har et ansvar for deres børns opvækst og udvikling.

Forældrene kommer fra i alt 8 forskellige lande, spredt over Eksjugoslavien, Mellemøsten, Nordafrika, tidligere Sovjetrepublikker samt Asien, hvor der dog inden for hvert land kan være tale om helt forskellige etniske og religiøse tilhørsforhold. Der er således tale om familier, der kommer fra vidt forskellige kulturer. Forældrene har alle været i Danmark i en årrække (mellem 3 og 10 år).

Der er naturligvis store individuelle forskelle på de deltagende familier. Forældrene kommer fra meget forskellig familiemæssig baggrund, forskellige sociale lag og med meget forskellig evne til at tilpasse sig livet i et helt anderledes samfund. Disse faktorer viser sig alle at have betydning for, hvor aktivt forældrene forholder sig til deres rolle som forældre. Derudover er der stor forskel på, hvor traumatiserede forældrene er og hvor belastede de er af deres symptomer. Her spiller forældrenes oprindelige ressourcer en stor rolle i forhold til at kunne afskærme børnene fra deres egen psykiske ustabilitet. Endelig er der store forskelle på, hvilke oplevelser børnene har været udsat for i hjemlandet – nogle børn har oplevet stærkt traumatiserende begivenheder, mens andre har levet i forholdsvis tryk.

På samme måde er forældrenes sociale baggrund og uddannelsesniveau meget spredt – nogle enkelte er analfabeter, mens andre har længerevarende universitetsuddannelser bag sig fra hjemlandet.

Aldersmæssigt spænder forældrene over fødselsår fra 1952 til 1978. Der er altså inden for gruppen også tale om generationsforskelle, som kan have betydning for normer og generelle opfattelser.

Familierne har alle hjemmeboende børn i alderen 0-18 år, mens for enkelte familiers vedkommende har forældrene herudover også voksne børn og børnebørn. Dette skaber naturligvis en lidt anden dynamik i familien.

6. Interviewmaterialet

6.1 Forældrenes baggrund og generelle evne til omsorg og indlevelse

Forældrenes egen baggrund spiller som sagt en betydelig rolle for, hvordan de oplever sig selv som forældre. Forældre, som har en varm og stabil familiebaggrund, nævner ofte deres egne forældre som dem, de har beundret allermest i deres måde at være forældre på. De forholder sig nuanceret til forældrenes forskellige personligheder, og bruger dem ofte som referencepunkt i de tanker, de gør sig om deres egne børn – hvadenten de ønsker at gøre tingene på samme måde eller ønsker at gøre noget helt anderledes end deres egne forældre.

For nogle af forældrene i undersøgelsen synes det at være vanskeligt at udnytte de familiære erfaringer, de har med sig – enten fordi de hjemlige forhold har været komplicerede eller mangelfulde eller fordi deres egne følelser af savn i forhold til deres egne forældre gør det svært at se dem som voksne identifikationsfigurer. Hvor den første gruppe af forældre finder støtte til deres rolle som forældre i indre forestillinger og erindringer om deres egen opvækst, oplever den anden gruppe af forældre, at den støtte de behøver i det daglige simpelthen ikke er tilgængelig. I materialet kan man se, at den første gruppe af forældre primært er bekymrede for deres børn og for, hvorvidt de varetager deres opgave som forældre på en betryggende måde, mens den anden gruppe af forældre primært er bekymrede for sig selv, og hvordan de skal få hverdagen til at hænge sammen for dem selv og deres børn.

Forældrene fortæller alle meget levende om deres egen opvækst. Fælles for dem alle er, at de har en forståelse af opvæksten som meget afgørende for personlighedsudviklingen, og i forskellig grad er de i stand til at reflektere over, hvordan opvæksten har påvirket dem, hvordan de har medtaget vigtige værdier hjemmefra eller, hvis disse har manglet, har forsøgt at finde dem andre steder. I interviewet er ægtefællerne ofte en god kilde til neutrale informationer om den andens forældre og disses personlighed, og er ofte også behjælpelige med at benævne følelser, der har været forbundet med barndommen, andre voksne der har haft stor betydning og håb og drømme, som ikke er blevet til noget.

Fædrenes familiebaggrund

I fædrenes familier beskrives fædrene meget forskelligt. Omkring 2/3 af fædrene beskriver deres fædre som positive figurer i deres opvækst, som på forskellig vis har været en støtte eller et forbillede for dem. I deres beskrivelser bliver der anvendt ord som kærlig, rolig, hjælpsom, omsorgsfuld, glad, livlig, god at snakke med, interesseret i alt muligt, musisk, frisindet, intellektuel, socialt bevidst/engageret, beskeden, vellidt, gæstfri eller med stor tillid til børnene. Generelt bliver der altså lagt vægt på, at fædrene er varme, at de er beskyttende og at de

kan formidle en forbindelse til verden udenfor gennem deres engagement. 3 af de interviewede fædre har imidlertid mistet deres far allerede i barndommen, hvilket har medført massive omvæltninger i deres liv, fra en varm og beskyttet tilværelse til en meget udsat position, hvor drengene måtte påtage sig et stort ansvar uden mulighed for beskyttelse. I et enkelt tilfælde voksede faderen op sammen med sin mor under næsten slavelignende forhold hos moderens familie.

3 af fædrene beskriver deres fædre som meget strenge og fraværende, mens 2 af fædrene nævner at have haft meget voldelige fædre, hvilket de mener, har påvirket dem stærkt i negativ retning. Af disse 5 fædre, er det lykkedes 3 at finde støtte hos erstatningsfigurer.

Fædrenes mødre beskrives ligeledes meget forskelligt. Halvdelen af fædrene beskriver at have haft et positivt forhold til moderen, der bl.a. beskrives som kærlig, varm, blid, stilfærdig, bestemt, tålmodig, øm, livlig, social, hjælpsom, involveret, tolerant eller genert. Mødrene bliver altså fremhævet for deres evne til at skabe en kærlig og tryk atmosfære, hvor barnet føler sig elsket, men også i mange familier som socialt aktiv.

Næsten 40 % af fædrene beskriver deres mor som mere utilstrækkelig – især på grund af forstyrrelser som angst, nervøsitet, psykisk betinget sygdom eller mangel på beskyttelse fra en ægtefælle. Det har været meget hårdt for fædrene at være vidne til dette som børn.

3 af fædrene beskriver deres mødre som meget hårdhændede, hvoraf 2 decideret tævede børnene. Det er dog karakteristisk, at de oplever moderens vold som udslag af magtesløshed på grund af dårlig opførsel og ikke som i de familier, hvor faderen slår, som et udtryk for ligegyldighed og fjendtlighed.

Mange af fædrene beskriver en hjemlig, positiv atmosfære som i sig selv helt afgørende, og flere af dem fremhæver forældrenes indbyrdes harmoniske forhold (forelskelse) som meget betydningsfuldt. F.eks. nævner flere, at der på trods af moderens sygdom var en god atmosfære på grund af faderens omsorg for den syge mor.

For fædrenes vedkommende har alle gennemført en eller anden form for skolegang (4-12 år). 27 % af fædrene har en universitetsuddannelse, 17 % har en mellemuddannelse og 11% har militær uddannelse. Ofte angives samfundsmæssige eller familiære forhold som årsag til den kort skolegang, men bortset fra 1 tilfælde viser der sig at være andre, mere personlige årsager som f.eks. adfærdforstyrrelser, manglende skolelyst (hvor det ikke er lykkedes forældrene at presse barnet til at fortsætte) eller manglende intellektuelle evner. I et tilfælde har faderen således f.eks. kun gået 5 år i skole, mens alle brødre har fået længerevarende uddannelser.

Mødrenes familiebaggrund

Mødrene beskriver generelt deres fædre i positive vendinger. Der bliver især nævnt egenskaber som varm, intellektuel, åben, humoristisk, rolig, udadvendt,

mild omsorgsfuld, legede meget med børnene, respekteret, tålmodig, ambitiøs, følsom beskyttende, interesseret, hjælpsom, social, ven med sine børn, god at snakke med, tolerant eller sød. 1/5 af mødrene beskriver dog deres fædre som meget fraværende eller strenge. Ingen af mødrene i undersøgelsen har været udsat for vold under opvæksten.

Mødrenes mødre bliver for godt halvdelen beskrevet i positive vendinger. Der bliver brugt ord som mild, varm, rolig, klog, åben, livlig, intelligent, lyttende, ligevægtig, følsom, altseende, overbeskyttende, god at betroe sig til, omsorgsfuld, gavmild, stilfærdig, optaget af børnene, tålmodig, diplomatisk.

27 % af mødrene beskriver dog deres egen mor som meget skrap eller styrende, mens 17 % af mødrene beskriver deres mødre som psykisk ustabile, triste eller uligevægtige. I flere af disse tilfælde har moderens tristed hængt nøje sammen med sorg over, at ægtefællen har indgået endnu et ægteskab. Kun en enkelt mor beskrives at have tacklet denne situation på forbilledlig vis ved at acceptere og inkorporere den nye hustru i familien til alles bedste.

For mødrenes vedkommende er forskellen i skolegang endnu mere markant end blandt fædrene og spænder fra ingen skolegang til universitetsuddannelser. 22 % af mødrene har en universitetsuddannelse, mens yderligere 27 % har en mellem-lang uddannelse. I enkelte tilfælde har familiens piger slet ikke fået lov til at gå i skole, mens skolegangen for pigerne i andre familier er blevet afkortet til fordel for husarbejde, pasning af søskende eller tidligt ægteskab. Ligesom hos fædrene er der dog også her individuelle forhold, der griber ind, hvor pigerne af andre grunde har trukket sig fra skolegangen på trods af forældrenes opfordringer.

Familiens historie

De fleste af forældrene har indgået deres ægteskab i 20'erne, og heraf er 1/3 arrangerede ægteskaber. Samtlige familier har oplevet opbrud og turbulens som følge af krig eller politisk/familiær forfølgelse.

For fædrenes vedkommende har 77 % af dem været fængslet eller tilbageholdt i længere tid (for fleres vedkommende i flere år), og også 2 af mødrene har været fængslet. Dette har i de fleste tilfælde betydet, at mor og børn har måttet gå under jorden for at være i sikkerhed, eller at de efter ægtefællens flugt har oplevet voldsomme razziaer fra sikkerhedspoliti eller militær, der ledte efter ægtefællen. For de resterende familiers vedkommende har der været tale om udsættelse for længerevarende krigstilstande. Mange af familierne har oplevet begge dele. Der har således i alle familierne været tale om, at familien i længere perioder har levet under meget angstfyldte forhold, ligesom næsten halvdelen af forældrene på et tidspunkt har oplevet sig ude af stand til at skaffe mad til deres børn. I 2 af familierne er den ene forælder død (under angreb og under flugt), mens andre 2 familier har oplevet at miste børn som følge af krigshandlinger.

Både fængslinger, krigstilstande og senere flugt har for de fleste af familierne medført årelange adskillelser mellem fædrene og resten af familien – ofte uden sikker viden om, at den anden part var i live eller hvor de i givet fald befandt sig.

Dette har betydet afbrud i tilknytningen mellem børn og fædre, som har været vanskelige at hele i flere familier. I 22 % af familierne fortæller forældrene således om, hvordan børnene har haft svært ved at genkende deres far, tro på at han virkelig er deres far og med at acceptere hans genindtræden som autoritetsperson i familien. Denne sidste problematik har også gjort sig gældende for enkelte af mødrene, som efter at have måttet klare sig på egen hånd i flere år, ikke er indstillede på at afgive deres selvstændighed. Når børn og forældre er blevet genforenet, har de med andre ord skullet genkonstituere sig som familie under nye vilkår, som ikke primært er forbundet med skiftet til en anden kultur.

I de fleste tilfælde har fængsling været resultat af politisk aktivitet eller desertering fra hæren. At politisk engagement eller andre handlinger på denne måde har fået konsekvenser for hele familien, opleves meget forskelligt i de undersøgte familier. Kun i en enkelt familie ses den politiske aktivitet af begge forældre som absolut nødvendig og som noget, der binder dem sammen, mens billedet for de øvrige familier er mere blandet. Der er ingen af familierne, hvor mødrene åbent bebrejder ægtefællen det skete, men næsten alle fædre giver udtryk for stor skyldfølelse over at have påført hustru og børn de lidelser og afsavn, de har måttet leve med, ligesom flere af fædrene er stærkt belastet af skyld i forhold til den øvrige familie, for hvem deres egen politiske aktivitet har fået konsekvenser i form af fængslinger, konfiskering af ejendom, fyringer eller andre former for forfølgelse. Disse problematikker er ikke så fremherskende i de familier, hvor flugten har været resultat af en aktuel krigstilstand.

Samtlige familier har oplevet at måtte flygte én eller flere gange under særdeles utrygge eller farlige forhold, hvor de har set andre dø eller blive fængslet, hvor de er blevet slået, chikaneret, afkrævet bestikkelse eller udsat for andre overgreb både fra myndigheder og menneskesmugleres side.

I fortællingen om deres historie spiller savnet af familien og uvisheden om deres skæbne også en stor rolle for langt hovedparten af de undersøgte familier, ligesom savnet af de hjemlige omgivelser, dufte, lyde, klima og omgangsformer samt det at have en identitet i kraft af sit familietilhørsforhold har en stor betydning.

Omsorgen for børnene og forældrenes oplevelse af sig selv som omsorgsgivere

Forældrene er ikke blevet direkte adspurgt, hvordan de vurderer sig selv som omsorgsgivere, men i det samlede materiale kommer de automatisk ind på mange forskellige aspekter af omsorg. Flere af forældrene nævner den betydning, det har haft, at børnene i lange perioder har været adskilt fra deres far, og hvor meget det har betydet, om der har været andre mænd i familien, der har påtaget sig en rolle som beskyttende og omsorgsfuld faderfigur i faderens fravær. Forældrene er klar over, at børnene i en vis grad er præget af disse andre voksne, og at nogle af børnene har knyttet sig meget til disse erstatningsforældre og lider under adskillelsen fra dem.

De fleste af forældrenes synes meget omhyggelige med omsorgen for deres børn. Bortset fra ganske få forældre, der er ude af stand til at forholde sig konkret til

deres børns behov for omsorg, er dette et område, der bliver tænkt og talt meget om, forældrene imellem. At det så ikke altid lykkes i praksis, er en anden sag. Det er også tydeligt, at nogle af forældrene primært ser omsorg som en evne til at skaffe barnet ting og materielle goder, og at de på den måde afskriver andre områder, hvor de ville kunne yde stor omsorg for børnene – enten fordi de ikke magter den nærhed, der ville kræves, eller også fordi de ikke tillægger denne form for omsorg værdi.

I 39 % af familierne giver en eller begge forældre udtryk for at opleve sig selv som omsorgsfulde forældre for deres børn. De oplever, at de registrerer og imødekommer børnenes behov, og at det i det store hele lykkes dem at støtte børnene i hverdagen og med gode resultater. Som eksempler på at børnene oplever, at der bliver draget omsorg for dem er, at børnene er glade, tillidsfulde, ikke-krævende og åbne over for andre mennesker. De kan fungere godt i mange sammenhænge og klarer sig tilfredsstillende i skolen. Den oplevelse er kilde til stor glæde og tilfredsstillelse for begge forældre. Det gælder også for samtlige forældre i denne gruppe, at de ser det udelukkende som deres eget ansvar at tage vare på deres børn og sørge for, at de klarer sig godt i livet.

Mange af forældrene i undersøgelsen har imidlertid ikke denne oplevelse. Lidt over halvdelen af mødrene føler sig mere eller mindre utilstrækkelige i forhold til deres børn. Dette kan variere fra mødre, der oplever, at de grundlæggende er gode, men bare meget trætte og slidte mødre, til mødre, der føler sig helt opgivende over for at give børnene noget af værdi og som f.eks. på grund af deres egen tilstand ikke kan tåle fysisk kontakt med børnene. Hovedparten af disse mødre giver udtryk for generel usikkerhed i forhold til børnene, manglende evne til at hjælpe dem med deres problemer, bekymringer i forhold til om børnene kommer til at klare sig, tendens til at være overbeskyttende, tristhed over at de ikke er i stand til at skabe en gladere og mere angstfri atmosfære i hjemmet, følelsen af ikke at give børnene nok følelsesmæssigt og at der ikke bliver snakket nok med dem.

72 % af fædrene oplever sig selv som utilstrækkelige i omsorgen for deres børn. De magter ikke at vise børnene deres kærlighed direkte og synes ikke, de er gode nok til at snakke med dem og støtte dem i hverdagen. De oplever, at de ikke magter at yde ret meget, at de har svært ved at være nærværende, at de er for svingende i deres reaktioner – enten alt for eftergivende eller alt for strenge - og de er meget i tvivl om, hvilken rolle de egentlig spiller i børnenes liv. Enkelte af fædrene føler ansvaret decideret tyngende og giver udtryk for, at nu hvor børnene er bragt i sikkerhed, må deres rolle være udspillet, men de øvrige lever smertefuldt med ønsket om at gøre det bedre. 33 % af fædrene nævner det at undgå at belaste børnene med deres tilstand, som en del af deres omsorg for børnene. Dette kan indebære, at de må være meget væk hjemmefra, for ikke at reagere uhensigtsmæssigt. Omsorgen for børnene rettes som følge heraf mod aspekter af omsorg, der ikke indebærer egentlig samvær.

Forældrenes evne til at samarbejde om opdragelsen

Samarbejdet omkring opdragelsen af børnene kan inddeles i 3 kategorier; godt, konfliktfyldt og undgående.

Lidt over halvdelen af forældrene synes, at deres indbyrdes samarbejde fungerer godt. I disse familier drøfter forældrene jævnligt forhold omkring børnene og træffer de vigtigste beslutninger i fællesskab. For mange af disse familiers vedkommende er det dog den ene af forældrene (primært moderen), der i praksis tager sig af opdragelsen og det konkrete samvær med børnene, idet den anden ægtefælle ikke har overskud til at gå aktivt ind. I 3 familier nævner de specifikt, at børnene udelukkende opdrages ud fra de traditioner, der gjorde sig gældende i moderens familie, som begge forældre oplever som mere anvendelige end de normer, der gjorde sig gældende i faderens familie. For 2 af disse familiers vedkommende kommer faderen fra en familie, hvor han blev slået meget – en opdragelsesform, han ikke har ønsket at videregive.

I alt giver 1/3 af forældreparrene udtryk for, at samarbejdet om opdragelsen af børnene er konfliktfyldt. For enkelte af forældrenes vedkommende er der tale om decideret uenighed omkring opdragelsen – f.eks. omkring afstraffelse af børnene, hvor meget hensyn børnene skal tage m.v., men for de flestes vedkommende er der snarere tale om enighed i teorien, men vanskeligheder med at føre det ud i praksis. De fleste konflikter handler om, at den ene forælder (typisk faderen) bliver for voldsom og opfarende, og den anden forælder går ind for at beskytte børnene eller bebrejder ægtefællen efterfølgende, hvor der så opstår skænderier. I andre tilfælde kan den ene forælder omgå en fælles beslutning og f.eks. give efter for pres fra et af børnene, som får sin vilje i bytte for fred og ro. Også her er det især fædrene, der giver efter.

For enkelte forældre vanskeliggøres samarbejdet af undgåelse, i form af at den ene af ægtefællerne ganske simpelt ikke orker at drøfte børnene og derfor overlader det fulde ansvar til den anden. Flere forældre giver også udtryk for, at de har tendens til at forstærke hinandens bekymringer, når de taler om børnene og at de derfor i videst muligt omfang undgår at tale sammen om det.

Der synes ikke at være nogen signifikant forskel i forældrenes evne til at samarbejde, i forhold til om deres ægteskab er arrangeret eller ej. 35 % af forældrene i de selvvalgte ægteskaber angiver således at have væsentlige konflikter omkring opdragelsen, mens dette gør sig gældende for 50 % af de arrangerede ægteskaber. Der synes snarere at være tale om andre faktorer som f.eks. basale ressourcer eller grad af traumatisering.

Forestillinger om vigtige værdier, som forældrene gerne vil give videre til børnene

Forældrene angiver mange forskellige værdier, som de gerne vil give videre til deres børn, men i grundtræk handler de beskrevne værdier om omsorg og kærlighed over for andre mennesker, respekt for forældre og andre autoritets-

personer, socialt engagement samt forpligtelsen til at udnytte sine evner og muligheder på bedste måde.

Mere specifikt nævner forældrene således: at respektere andre mennesker som de er, kærlighed til andre mennesker, at få det bedste ud af de muligheder man er blevet givet, at kæmpe for noget man mener er rigtigt og værdifuldt, at tage sig af dem man elsker, selvstændighed, at være loyal, at være imødekommende, at gøre sit bedste, at kunne klare sig i mange sammenhænge, at opføre sig godt og tage de rigtige beslutninger, at være socialt engageret, at være et godt forbillede, at tage hensyn til andre og ansvar for sig selv, at sætte pris på det man har i livet på en varm og positiv måde, at kunne omgås andre mennesker, hjælpsomhed over for dem der er i nød og at bruge sine evner til gavn for sig selv og andre.

Familiens netværk og kontakt til øvrige familie

Der er stor forskel på det sociale netværk, forældrene er i besiddelse af. Nogle familier har masser af familie i landet, mens andre har skullet starte på bar bund med at skaffe sig en omgangskreds. Det er dog ikke altid, at forholdet til den herboende familie er særlig positivt eller åbent.

Halvdelen af familierne har familie i Danmark, men for 2 af disse familier har dette ingen betydning i praksis. Kun for 27 % er det lykkedes at skaffe sig egentlige venner i Danmark (mange af fædrene har dog en stor bekendtskabskreds) og for 33 % af familierne gælder det, at de hverken har venner eller familie i Danmark – de har dog alle kontakt med 1 eller flere familiemedlemmer i udlandet.

Dette betyder, at mange forældre er afskåret fra at drøfte deres tanker og følelser med andre end børn og ægtefælle (hvis de har en), og dette lægger uvilkårligt et enormt pres på den familiære kontekst – eller på forælders egen evne til at containe sine følelser og tanker selv. Som én af forældrene beskrev det:

"Jeg gør mig meget umage for at opdrage mig selv til at klare tingene godt – børnene har allerede oplevet alt for meget og er blevet alt for hurtigt voksne."

Generel refleksionsevne

Evnen til refleksion er central for evnen til at leve sig ind i og imødekomme sine børns behov og for at bearbejde og få indsigt i sine egne reaktioner i forhold til børnene. Denne evne er meget forskelligt udviklet hos undersøgelsens forældre, hvor nogle gør aktivt brug af nuanceret refleksion som en naturlig del af deres samvær med børnene, mens andre holder sig på det meget konkrete plan og den basale omsorg i hverdagen.

En tredjedel af forældrene (primært mødre) fremtræder særdeles reflekterende i deres beskrivelse af børnene og deres egen tilstand. De er åbne og lyttende i forhold til andres synspunkter, går meget i dialog med deres børn og er gode til at adskille egne behov fra børnenes. De er nærværende i kontakten og opmærksomme på barnets følelser og reaktioner uden overdramatisering.

For yderligere 39 % af forældrene gælder det, at de har en generelt god refleksionsevne, men at de bliver usikre og handlingslammede, når de står i den konkrete situation med barnet. Især fædre i denne gruppe udtrykker stor skamfølelse over ikke at kunne være klarere forbilleder for deres børn og gennemføre deres ideer og tanker omkring børnene i praksis. Andre af forældrene i denne gruppe er så overvældet af skyldfølelser eller identifikation med barnet, at de ikke er i stand til at forholde sig konkret til barnet.

Andre forældre (17 % - kun fædre) har svært ved at holde fokus på børnene, men bliver f.eks. optaget af de større, samfundsmæssige linier, når talen falder på børnene. Enkelte af disse fædre fremtræder decideret rigide i deres forståelse af børnene, som snarere tager udgangspunkt i generelle forestillinger eller egne erfaringer, frem for i børnenes konkrete følelser. Disse forældre kan flamme op, når barnet møder konkrete vanskeligheder, men har svært ved at afstemme sine reaktioner til barnets egentlige behov.

Endelig er der en gruppe af forældre (11% - kun fædre), som har opgivet at forholde sig reflekterende til deres børn, enten fordi de aldrig reelt har magtet at engagere sig følelsesmæssigt i børnene, eller også fordi de oplever en så lammende følelse af magtesløshed og opgiveness, at de er ude af stand til at tænke mere sammenhængende over børnenes situation og deres egen rolle.

Sammenfattende vurdering af forældrenes ressourcer

I den samlede vurdering af forældrenes ressourcer som forældre for deres børn, vurderes 72 % af forældrene til at være almindeligt eller ekstraordinært ressourcefulde. I 17 % af familierne vurderes forældrenes omsorg at være noget mangelfuld, mens den i andre 11 % af familierne vurderes at være helt utilstrækkelig. Vi vil senere komme tilbage til, hvordan andre faktorer relaterer sig til dette.

6.2 Grad af traumatisering og dennes indflydelse på børnene

I undersøgelsen er der også store forskelle på, hvor traumatiserede forældrene er. I nogle familier er begge forældre traumatiserede i forskellig grad, mens det i andre familier primært er den ene ægtefælle (typisk faderen), der er traumatiseret. Det gælder dog for samtlige familier, at traumatiske symptomer i større eller mindre grad præger familiens hverdag. Forældrene oplever sig selv som mere sårbare og uligevægtige end tidligere, og alle i familien oplever at måtte tage særlige hensyn. Også her er der dog stor forskel på, hvordan forældrene forholder sig til deres symptomer. I nogle familier er symptomerne styrende for hele familiens hverdag i en grad, så selv børn i 1. og 2. klasse ringer hjem flere gange om dagen for at sikre sig, at forældrene har det godt, mens symptomerne i andre familier er noget, man organiserer sig ud af, og som børnene ikke behøver at være direkte bekymrede for.

Som tidligere nævnt er forældrene i forbindelse med interviewet blevet screenet for de mest almindelige symptomer på PTSD. Der er ikke taget stilling til eventuelle bagvedliggende psykiske lidelser, ligesom det bør bemærkes, at screeningen er et billede på deres nuværende tilstand – ikke en diagnose. Mange af forældrene har tidligere haft det langt værre, ligesom tilstanden for mange af forældrenes vedkommende vil kunne forværres igen i meget kriseprægede situationer.

Blandt fædrene i undersøgelsen skønnes 56 % at lide af posttraumatisk stress i svær grad, 33 % skønnes at lide af posttraumatisk stress i middelsvær grad, mens de resterende 11 % ikke skønnes at lide af posttraumatisk stress.

For mødrenes vedkommende vurderes kun en enkelt mor at lide af posttraumatisk stress i svær grad, 33 % af mødrene skønnes at lide af posttraumatisk stress i middelsvær grad, 28 % af lettere posttraumatisk stress, mens de resterende 39 % ikke skønnes at lide af posttraumatisk stress.

Der er således tale om en markant forskel i graden af traumatisering hos fædre og mødre, og i langt de fleste familier er det faderen, der er mest medtaget.

Ifølge forældrenes vurdering er børnene i 22 % af familierne stærkt påvirkede af forældrenes symptomer. Dette kommer til udtryk ved, at børnene spørger meget til forældrenes tilstand, at de gør sig stor umage for ikke at genere eller forstyrre, retter på mindre søskende eller trækker sig generelt. De gør sig derudover store anstrengelser for at trøste forældrene, berolige dem, lindre deres smerter og forsøger at bidrage til at løse konflikter i hjemmet. Nogle af børnene bliver også vrede og frustrerede over forældrene, som ikke tager hensyn til, at børnene selv også har voldsomme symptomer. Forældrene registrerer her, at børnene er belastede af alt for meget bekymring for forældrene og påtager sig for meget ansvar i hjemmet i forhold til deres alder.

I 50 % af familierne er børnene påvirkede i lettere grad af forældrenes symptomer. Dette kommer til udtryk ved lejlighedsvis spørgen til forældrenes tilstand, at de laver sjov og driller for at opmuntre forældrene, holder sig lidt på afstand, bliver stille og triste, undgår at gøre forældrene rigtig vrede, fortier egne vanskeligheder, er meget omsorgsfulde og hensyntagende, forsøger at trøste forældrene eller begynder selv at græde, når forældrene har det skidt. Forældrene er triste over deres børns reaktioner, men der er ikke tale om decideret ansvarsoverdragelse til børnene.

I de sidste 28 % af familierne er børnene minimalt belastede af forældrenes symptomer. De kan iagttage at forældrene er trætte af og til, men er ikke decideret bekymrede. De kan finde på at vise omsorg, hjælpsomhed eller lave sjov for at opmuntre, men er ikke belastede eller ansvarstagende.

I forældrenes beskrivelse af hvilke af deres symptomer, der især belaster børnene, nævnes manglende evne til nærvær på grund af søvnmangel, påtrængende tanker eller flashback som det allermest centrale. Mange af især fædrene beskriver,

hvordan de ikke orker at forholde sig til børnene og snakke med dem, og hvordan de kan se børnenes længsel efter opmærksomhed og kontakt. Dernæst kommer irritabilitet og uforudsigelige reaktioner fra forældrene, som skræmmer børnene og gør det svært for dem at turde nærme sig, fordi de aldrig ved hvilken reaktion, der kommer. Dette skaber en agtpågivenhed og afstand i forholdet mellem forældre og børn, som er meget smertelig for forældrene at iagttage.

Forældrene er generelt meget i tvivl om, hvorvidt de skal tale med deres børn om, hvordan de har det. Mange forældre fortier deres symptomer af angst for at gøre børnene bekymrede, eller fordi de ikke har lyst til at fremstå som uligevægtige i børnenes øjne. Forældrenes symptomer kan her let blive et meget tabubelagt emne, som gør det svært for børnene at balancere mellem hensyn og egne behov. Andre forældre oplever ikke at have noget valg, fordi deres symptomer er så dominerende i deres hverdag, at de er ude af stand til at skjule for børnene, hvordan de har det, og her får børnene ofte en direkte og helt uforarbejdet indsigt i forældrenes vanskeligheder. Endelig er der familier, hvor man kæmper med at finde en balance mellem nødvendigheden af at forklare forældrenes tilstand for børnene, fordi de ellers vil have svært ved at forstå, hvorfor forældrene nogle gange er fraværende eller overreagerer, og nødvendigheden af at beskytte børnene mod den fulde indsigt i forældrenes lidelser, som ville være alt for overvældende for dem. Det er ofte forældrene i denne sidste gruppe, som gør sig flest bekymringer om deres børn og som umiddelbart er mest hjælpsøgende i forhold til vejledning.

Sammenholdes graden af PTSD med forældrenes generelle omsorgsevne og ressourcefuldhed, ses det, at i 66 % af de familier, hvor omsorgsevnen ligger under middel, har den ene eller begge forældre svær eller middelsvær PTSD. Ser man imidlertid på de familier, hvor omsorgsevnen vurderes til at være helt almindelig, er tallet nøjagtigt det samme (dog med en anelse mildere PTSD-symptomer end i den første gruppe). På samme måde synes forældre med lettere eller ingen PTSD heller ikke generelt at være mere ressourcefulde end forældre med svær PTSD.

Den mest afgørende faktor for familiens trivsel i en familie, hvor den ene eller begge forældre lider af PTSD er, i hvor høj grad forældrene har lært at leve med deres symptomer og magtet at skabe en meningsfuld hverdag alligevel. Børnene i disse familier ved godt, at far vågner med mareridt eller at han ofte har hovedpine, eller at han ikke altid magter at styre sig eller være tilstrækkeligt nærværende, men faderen formår at signalere, at ligesom med andre sygdomme så er det noget, man godt kan leve med: "Jeg har bare hovedpine – så orker jeg ikke at snakke - det er ikke noget, du behøver være bekymret for", som en far sagde til sin datter.

6.3 Forældrenes bekymringer for familiens børn

Børnene til de forældre, der indgår i undersøgelsen, er som tidligere nævnt meget spredte i alder. Mange af børnene er født i hjemlandet, men der er også mange

børn, som er født efter forældrenes ankomst til Danmark. Blandt de børn, der er født i hjemlandet, har en meget stor del været udsat for traumatiske oplevelser.

I 40 % af familierne har ét eller flere børn været udsat for ekstremt voldsomme oplevelser i form af tilbageholdelse, fængsling, voldtægt, overværelse af forældres tortur, drab af jævnaldrende på åben gade, voldsomme raketangreb, der har ramt deres eget hus eller voldsomme beskydninger under flugt.

I 50 % af familierne har ét eller flere børn været udsat for mere moderate, men stadig voldsomt skræmmende oplevelser i form af overværelse af hårdhændet arrestation af faderen, luftangreb og skyderier (på afstand), generel oplevelse af fare, stærkt sårede eller mishandlede forældre, stærkt angstfyldt atmosfære i hjemmet, trusler, langvarigt ophold under jorden, samt sult, kulde og døde mennesker under flugt.

Kun i 11 % af familierne har alle børn undgået decideret traumatiske oplevelser. De har været vidne til en generelt anspændt og angstfyldt atmosfære i hjemmet, og har ofte levet en meget omskiftelig tilværelse i kortere eller længere perioder, men har kunnet skærmes mod voldsommere oplevelser.

Børnene har haft meget forskellig alder, da de traumatiske begivenheder fandt sted, og det er generelt de ældste børn, der er mest mærkede, men også de yngre børn har ar i form af uspecifik ængstelse eller somatisering.

Børnenes symptomer

I 39 % af familierne har et eller flere af børnene deciderede symptomer på PTSD. De lider typisk af hyppige mareridt, markante søvnforstyrrelser, hovedpine, depression, indesluttethed, grådlabilitet, koncentrationsvanskeligheder, angst for nærhed, angst for at dø, hidsighed og påtrængende tanker. Mange af børnene har også symptomer som separationsangst eller angst for nye ting, langt ud over den adækvate alder.

I 27 % af familierne har et eller flere børn symptomer på PTSD i mildere grad. De lider typisk af lejlighedsvis mareridt, indesluttethed, letvakt ængstelse, nærtagenhed, træthed, opgiveness og adfærdsproblemer.

I 33 % af familierne har børnene kun lettere eller ingen symptomer. De lider typisk af savn efter mistede eller fjerntboende slægtninge og af en vis ængstelse for deres forældres velbefindende, men ikke i en grad der hæmmer deres følelsesmæssige udvikling eller trivsel. Flere af disse børn har tidligere haft symptomer som mareridt og angst, men er faldet til ro nu.

Alt i alt betyder dette, at forældrene i 66 % af familierne står med et eller flere børn, som har symptomer, der kræver særlig opmærksomhed, nærvær og omsorg fra forældrenes side og som kan give anledning til skyldfølelser og magtesløshed hos forældrene.

Sammenligner man med hvor voldsomt traumatiserede børnene oprindeligt har været, er der ingen klar sammenhæng mellem, hvor voldsomme oplevelser barnet har haft og barnets nuværende symptombillede. Flere af de børn, der har oplevet særdeles voldsomme ting, har i dag kun lettere symptomer, mens flere af de børn, der ikke har været så voldsomt traumatiseret, i dag har stærkt generende symptomer.

Sammenholder man børnenes symptomer med grad af PTSD hos forældrene, ses der ingen klar sammenhæng.

Sammenligner man med, hvor bekymrede disse børn er for deres forældre, er der en slående korrelation: blandt de 39 % af familierne, hvor børnene lider af PTSD, fortæller forældrene således i alle tilfælde undtagen 1, at børnene er særdeles bekymrede for deres forældres tilstand og for fremtiden som sådan.

I gruppen af familier, hvor børnene har lettere PTSD-symptomer, udtrykkes der tilsvarende (om end mildere) bekymring for forældrene i alle familierne, mens det i gruppen af familier, hvor børnene ikke har symptomer, kun er i 1 af familierne, at børnene viser særlig bekymring for forældrenes tilstand.

Der er altså noget der tyder på, at forældrenes evne til at tage vare på sig selv og egen tilstand (uanset om denne er alvorlig eller ej) og at tage ansvar for denne, betyder fuldt ud lige så meget (eller mere) for børnenes symptombillede som de faktiske traumatiske oplevelser.

Denne vurdering stemmer godt overens med det billede forældrene selv har. Blandt de familier, hvor børnene aktuelt lider af PTSD, er forældrene af den opfattelse, at deres egen tilstand måske er det, der har påvirket børnene allermest. Det er således kun en enkelt forælder, der ikke ser nogen sammenhæng her. Flere af forældrene i denne gruppe mener, at den ene eller begge forældres tilstand er hovedårsag til børnenes vanskeligheder. De kan iagttage børnenes tilstand svinge med deres egen, og de kan se, at børnene lider under forældrenes opfarendhed, irritabilitet, mangel på omsorg og ægte nærhed. Børnene får simpelthen ikke den ro og tryghed, de skal have. De nævner, at der fortsat hersker en stemning af angst og tristhed i hjemmet, som de er meget kede af at se børnene vokse op i, men ikke oplever at de er i stand til at ændre på.

I den gruppe af familier hvor børnene har lettere symptomer, er billedet næsten det samme. Børnene ville trives meget bedre, hvis forældrene var mere tålmodige og nærværende, mere udadvendte og aktive og mere åbne i det hele taget. Kun to forældrepar nævner ydre faktorer som f.eks. økonomiske problemer eller dårlige skoler som en stressfaktor i familien, der er mere betydningsfuld for børnene end forældrenes egen tilstand.

I gruppen af børn, der ikke har nogen symptomer, er forældrene tilsvarende opmærksomme på, hvordan deres egen tilstand påvirker børnene. De kan se, at børnenes trives, og i flere af familierne er der sket en stor ændring hos børnene, fordi forældrene gradvist har fået det bedre. På trods af dette er der flere af

forældrene i denne gruppe, der gerne ville blive bedre til at skabe en større og mere levende social sammenhæng, børnene kunne vokse op i.

Langt de fleste af forældrene har derudover gjort sig tanker om individuelle forskelle i deres børneflokk, der har haft betydning for børnenes forskellige reaktioner, symptombillede og personlighedsdannelse. De tillægger det således stor betydning, hvilken alder børnene har haft, da de voldsomme begivenheder fandt sted – om det har lejet sig fysisk eller følelsesmæssigt, om barnet har haft mulighed for at forstå, hvad der foregik, eller netop har forstået alt for godt. De tillægger også barnets første leveår særlig betydning og er opmærksomme på, om moderen har været meget angst, deprimeret eller haft mindre overskud til et eller flere af børnene i de første år, som har gjort dem mindre robuste. Herudover lægger de vægt på barnets særlige tilknytning til moderen eller faderen og betydningen af, hvilken af forældrene, der eventuelt blev udsat for mishandling, fare eller forsvinden. De nævner også kønsforskelle (det er meget sværere for drenge at tale om det, de har set) og temperamentsforskelle som væsentlige for barnets evne til at bearbejde og komme igennem det, der er sket, og tilpasse sig sin nuværende tilværelse på bedste måde.

Kun ganske få af forældrene har vanskeligheder ved at opfatte og tolke børnenes individuelle reaktioner og behov. I disse familier er det karakteristisk, at børneflokkens ses som et samlet hele, og der tages ikke særlige individuelle hensyn.

6.4 Forældrenes oplevelse af sig selv som forældre

Den følgende del af undersøgelsen beskæftiger sig med, hvordan forældrene konkret oplever sig selv som forældre. Hvordan ser de på deres egen forældrerolle – hvad synes de lykkes godt for dem og hvad lykkes mindre godt - og hvor henter de støtte i hverdagen til at varetage deres opgave som forældre bedst muligt.

Stort set alle forældre i undersøgelsen er meget tilfredse med den måde, deres børn har udviklet sig på. Når de bliver bedt om at beskrive, hvad de er allermest tilfredse med, fremhæver de først og fremmest, hvis børnene er glade og tilfredse. Dernæst lægger de stor vægt på, at barnet er i stand til at omgås andre mennesker, og at barnet respekterer sine forældre og har en stærk familiefølelse. De værdsætter ligeledes mere individuelle egenskaber hos børnene som umiddelbarhed, tænkning, omsorgsfuldhed, evne til at lave sjov, evne til nærhed og fortrolighed samt faglig dygtighed og flid.

Når forældrenes fortæller om bekymringer for børnene går dette især på, hvis barnet er trist eller bekymret, hvis det ikke kan styre sit temperament på en alderssvarende måde, eller hvis det klarer sig dårligt i skolen. Det piner dem også at se, når børnene er for hensyntagende, selvom dette grundlæggende opleves som en værdifuld social kompetence.

Forældrene er allermest glade for de situationer, hvor alle børnene er sammen og der er en hyggelig og rolig stemning. I nogle af familierne er dette dog kun noget, der opstår i korte glimt. Flere af forældrene nævner lektielæsning som en dejlig aktivitet, hvor alle sidder sammen og arbejder, mens endnu flere nævner de fælles måltider som en foretrukken stund. Det sværeste for dem er, når børnene er triste og bekymrede, eller hvis børnene er oppe at skændes. Mange af forældrene har simpelthen ikke overskud til at tackle dens slags situationer og ender ofte med at blive lige så kede af det selv, eller at kaste sig ud i et verbalt slagsmål med børnene til ingen nytte. Flere af forældrene beskriver også deres egne indbyrdes skænderier som meget nedbrydende – især når børnene overværer dem; det gør det meget vanskeligt at føle sig som en god, voksen model for dem. I det hele taget føler mange af forældrene, at de let kommer til kort over for deres børn og overreagerer på måder, der får dem til at føle, at børnene opfører sig mere voksent, end de selv.

Situationer, der er særligt vanskelige, er ofte forbundet med forældrenes egne smerter, træthed eller generelle labilitet. Dette betyder, at de har en meget lav tærskel i forhold til støj, opposition hos barnet eller barnets klager. Derudover synes forældrenes vanskeligheder at være af meget almen art; de giver ofte efter for børnenes krav for at få fred, de synes børnene får for meget skældud, og de bliver smittet af børnenes sindsstemninger. Det er generelt mødrene, der klarer sig bedst; de fleste af mødrene og nogle enkelte af fædrene gør sig mere bevidst umage for at imødekomme barnets behov og gør sig større anstrengelser for at begrænse urimelige reaktioner hos sig selv. Flere af mødrene beskriver dette som særdeles krævende, men at de gør det, fordi de jo så tydeligt kan se resultaterne, og er fast besluttede på, at deres tilstand ikke skal gå ud over børnene. Fædrene forsøger fortrinsvis at beskytte børnene ved at trække sig og fjerne sig fra hjemmet, så deres reaktioner ikke skal gå ud over børnene.

Forældrenes beskrivelse af, hvordan samværet med børnene ville have formet sig, hvis de ikke havde gennemlevet alt det de har, bærer dels præg af, at forældrene ville have været mere afbalancerede og tolerante, men også af, at de fleste i hjemlandet ville have levet i en helt anderledes familiestruktur. De fleste af undersøgelsens forældre har levet som kernefamilie i hjemlandet med nær kontakt til slægtninge, som man primært så i weekenderne. Enkelte har boet flere generationer sammen – med vekslende held. Gennemgående for familierne er dog, at faderen i hjemlandet ville have været meget mindre hjemme. Opdragelsen ville være overladt til moderens normer og rummelighed, og i langt de fleste af familierne ville dette have betydet, at børnene ville have fået lov til at larme og udfolde sig meget friere end nu. Flere af forældrene beskriver, hvordan børnene var meget mere livlige og frække i hjemlandet (på trods af alvorlige bekymringer eller utryghed) – simpelthen fordi moderen så det som en naturlig ting og ikke var specielt generet af det. Der var masser af andre børn, og blev det for meget, blev de sendt udenfor. Der blev kun sjældent konflikter ud af det. Når faderen så endelig var hjemme - ofte kun en enkelt dag om ugen - var børnene ivrige efter at behage ham og gjorde alt for at få lov til at være sammen med ham.

Her i Danmark er forældrene mere overladt til hinanden, og faderen er som oftest meget mere hjemme end normalt for deres kultur – især hvis han ikke kan arbejde. Han er med andre ord meget mere sammen med kone og børn end før i tiden. Dette influerer på hustruens domæne i hjemmet og på den grad af udfoldelse, børnene kan få plads til. Børnene kommer på denne måde også langt tættere ind på forældrene – og dermed også deres vanskeligheder, som de oplever på nærmeste hold. Der opstår også andre forventninger til nærhed fra faderens side, som ikke er almindelige i hjemlandet, hvor knus og kys mange steder hører til sjældenhederne. Nogle forældre nyder den højere grad af fællesskab omkring børnene, som de har mulighed for i vores kultur og er lykkelige for, at der ikke længere er 50 andre, der blander sig i barnets opdragelse og retter på både barnet og forældrene selv, mens andre savner den luft i det ægteskabelige forhold, som i højere grad praktiseres dér, og det fælles ansvar, som den udvidede familie har for børnene.

Adspurgte om der er særlige personer, som de savner meget i hverdagen omkring børnene, er det dog kun få af forældrene, der nævner konkrete personer. For deres eget vedkommende er det mere følelsen af ikke at være alene, at der er nogen, der ville kunne tage over og tale et barn til rette, hvis det skulle gå helt galt, ligesom de beskriver den generelle følelse af at have familien omkring sig som en udvidet forældregruppe – både for deres egen og børnenes skyld.

Derimod nævner flere af forældrene andre voksne, som har haft særlig betydning for et af børnene. Det kan være en bedsteforælder eller en onkel, som barnet simpelthen savner. Forældre har i disse tilfælde også en klar oplevelse af at barnet ikke kun er præget af sine forældre, men også af denne særlige voksne; måske en, der har passet barnet meget eller særligt godt har kunnet lide det, eller en voksen, der er trådt i faderens sted, når faderen var borte, og som barnet har identificeret sig med som en ekstra faderfigur.

Det er meget begrænset hvor meget støtte, de i dag føler, de kan få fra familien i opdragelsen af børnene. Også familiemedlemmer her i landet er ofte fjernere og involverer sig ikke meget i børnene og deres opdragelse. Det er derfor kun få af forældrene, som kan hente egentlig støtte til deres bekymringer i familien. Der hvor forældrene har følt sig mest hjulpet, har været i samtaler med børnenes lærere, som nogle af dem har et meget godt forhold til. Her kan de drøfte barnets personlighed og evner, og hvordan barnet kan støttes til at fungere godt i skolen og udnytte sine evner bedst muligt. Mange af forældrene udtrykker spontant glæde over at have lejlighed til at drøfte deres børn i forbindelse med interviewet – en anledning til at snakke om dem, de kun sjældent har.

6.5 Forældrenes oplevelse af handlemuligheder i forhold til deres børn

Forældrene kommer som tidligere beskrevet fra meget forskellige familie-sammenhænge. Nogle forældre kan hente deres værdier og idealer omkring forælderrollen direkte fra deres egne forældre, mens andre snarere har besluttet

sig for at gøre det modsatte eller at læne sig op ad de omgangsformer, der har været gældende i ægtefællens familie.

Det er meget vanskeligt i en undersøgelse som den foreliggende at bedømme, hvordan forældrene rent faktisk agerer med deres børn derhjemme, men deres måde at definere en god forælder på er forbløffende enslydende – kun med små forskelle i vægtning af forskellige egenskaber.

I deres beskrivelse af hvilke egenskaber, der er vigtige for at være en god forælder, fremhæver de følgende: Forældrene skal være i stand til at lytte til barnet og sætte sig ind i dets følelser, barnet skal føle sig trygt og beskyttet og føle sig helt sikker på sine forældres kærlighed – der skal helst være en følelse af glæde, når forældre og børn er sammen. I det hele taget nævner mange af forældrene en glad og varm atmosfære i hjemmet som noget meget centralt. Det er vigtigt at være tålmodig og imødekommende, så barnet kan betro sig om sine tanker og vanskeligheder, men barnet skal heller ikke få en oplevelse af at kunne bestemme alt eller at få alt, hvad det peger på – det giver barnet et forkert indtryk af, hvordan livet er. Forældrene skal så vidt muligt være forbilleder for barnet i forhold til, hvordan man klarer sit liv og sit forhold til andre mennesker – også i forældrenes indbyrdes forhold – for at vise at man kan være et ordentligt og ansvarsfuldt menneske, ligegyldigt hvad der sker i ens liv.

Adspurgte om hvilke konkrete forbilleder, forældrene har i forhold til deres egen opgave som forældre, nævner 50 % af forældrene én af deres egne forældre eller ægtefællens forældre. 22 % af forældrene nævner nære venner eller søskende som forbilleder, mens de sidste 28 % fortæller, at de selv har måttet føle sig frem og at de primært har taget udgangspunkt i at give børnene noget af dét, de ikke selv fik.

Flere af forældrene har også ændret deres opdragelsesmetoder efter ankomsten til Danmark. De har f.eks. tidligere anvendt fysisk afstraffelse som noget helt naturligt, som de ofte er blevet opfordret til af bedsteforældre eller andre familie-medlemmer, og de er nu tynget af skyldfølelser over, hvordan dette kan have skadet deres børn, og har måttet søge efter andre midler at sætte i stedet. En enkelt mor udtrykker stor lettelse over ikke at være udsat for det familiære pres længere, da hun aldrig har brudt sig om at slå børnene. Andre forældre fortæller, at de synes det er lettere at opdrage børnene i Danmark, da kulturen her stemmer bedre overens med deres egne opdragelsesidealer, og at de er lettere at gennemføre her.

Langt de fleste af forældrene, 77 %, giver udtryk for, at de ikke selv magter at leve op til de idealer og forestillinger, de har om en god opdragelse og omsorg. For flere er dette forbundet med både sorg og skamfølelse. De sammenligner sig selv med deres egne forældre eller andre mennesker, som de syntes klarede opgaven langt bedre, og er bekymrede for, hvilken indflydelse det vil få på børnenes fremtid, at de ikke rigtigt magter ansvaret – vil børnene blive tilstrækkeligt rustede til voksenlivet?

De fleste af forældrene i undersøgelsen beskriver som nævnt sig selv som meget mere sårbare end tidligere. De oplever, at de mangler tålmodighed i forhold til

deres børn, at de ofte reagerer uhensigtsmæssigt og skælder for meget ud eller giver lov til for meget bare for at få fred. Flere af forældrene beskriver også, hvordan de har svært ved at være nærværende i forhold til børnene – især på tomandshånd, hvor de ofte bliver fraværende og ukoncentrerede. De beskriver også, hvordan de gerne vil have deres børns fortrolighed, men samtidig har svært ved at bære, hvis et af børnene giver udtryk for bekymringer eller vanskeligheder, som man ikke umiddelbart kan gøre noget ved. Nogle gange ender det med, at både mor og barn græder. De fleste af forældrene beskriver således almindelige, daglige situationer, hvor hele familien er samlet som de allerbedste stunder i familien – når alle sidder og spiser sammen eller når alle sidder og laver lektier. Her er der mulighed for at være sammen og lytte til børnenes snak uden en følelse af krav om nærhed, som forældrene ikke kan overskue.

Forældrene i undersøgelsen føler sig med andre ord ikke som særligt gode forældre. De føler, at de belaster børnene for meget og at de ikke er i stand til at give dem den støtte, som et barn har brug for, for at blive et velfungerende menneske. De føler, at de opfører sig på en måde, der gør det svært for børnene at respektere dem som forældre og voksne forbilleder, og at de på mange områder kommer til kort over for deres børn, som synes mere kompetente end de selv. Mange af forældrene fortæller også om, hvordan deres børn giver udtryk for, at de savner dem som mere aktive forældre, som de kan se i andre familier, og i enkelte familier har børnene direkte bebrejdet forældrene, at de ikke gør sig større umage for at være forældre, end de gør.

Som følge af dette er der mange af forældrene, der oplever en risiko for at børn og voksnes roller flyder sammen eller vendes om, og at dette skader både børn og forældre.

Når forældrene bliver spurgt om, hvad de synes er lykkedes bedst for dem som forældre, fremhæver de stort set alle børnenes sociale kompetencer. Dette nævnes således af hele 77 % af forældrene – også af forældre som ikke mener, de har været i stand til at bibringe deres børn ret meget. Selvom det ikke er alle børnene, der er lige velfungerende, nævnes egenskaber som det at være kærlig, respektfuld, at kunne omgås andre, have social forståelse, evne til at indgå kompromiser, åbenhed, selvstændighed, god opførsel og at de er vellidte af børn og voksne. Dette giver forældrene en vis følelse af, at noget trods alt er lykkedes.

Næsten 40 % nævner selve det, at det er lykkedes at holde familien samlet og bringe børnene i sikkerhed, som noget af det, der er lykkedes. De nævner her følelsen af at være blevet en familie igen og at være sammen på en måde, hvor der er plads til alle.

Forældrenes oplevelse af deres evne til at hjælpe børnene gennem det, de har oplevet

Når forældrene bliver spurgt om, hvad de gør for at hjælpe børnene gennem de voldsomme ting, de har oplevet, deler forældregruppen sig i to: forældre der mener, at det er bedst for børnene ikke at snakke om fortiden og det, de har oplevet (27 %), og forældre som mener, at det tværtimod er vigtigt for børnene at

snakke om deres oplevelser, så de kan bearbejde dem og dele de tanker og følelser, som de alligevel vil have under alle omstændigheder (73 %). Inden for begge grupper er der dog tale om forskellige strategier i forhold til at forsøge at reparere og genetablere barnets verdensbillede.

Samtlige forældre i undersøgelsen kan fortælle nuanceret om de ting, deres børn har oplevet. De beskriver barnets reaktioner umiddelbart efter voldsomme begivenheder og gør sig relevante overvejelser om, hvordan dette har præget barnet i dets videre udvikling. Mange forældre føler en stor fortvivelse over, at deres barn har skullet opleve disse ting, og føler sig magtesløse i forhold til at hjælpe barnet igennem det. Det er en udbredt opfattelse i familierne, at børn lettere kommer over den slags end voksne. De glemmer hurtigere, mener forældrene. Af denne grund er der mange af forældrene, der viger tilbage for at snakke med børnene om fortiden, da de er bange for, at de på denne måde kunne komme til at skade den helingsproces, der foregår inde i barnet og rive op i ting, som synes at være faldet til ro. Samtidig registrerer mange af forældrene dog, hvordan deres barn diskret lytter, når de voksne taler om fortiden, og hvordan børnene indbyrdes taler om ting, der er sket.

Selv for de forældre, der er overbevist om, at det vil hjælpe børnene at snakke om fortiden, er dette imidlertid ofte vanskeligt at gennemføre. Kun i 5 af familierne er man i stand til at snakke helt frit om de oplevelser, familien har været igennem. I de øvrige familier er der ofte tale om, at forældrene har svært ved at bringe emnet på bane (på trods af interesse fra børnene), fordi de selv bliver så påvirkede af det eller er bange for at rippe op i fortiden og bare gøre det værre for børnene. I andre familier nægter børnene simpelthen at tale om fortiden – ofte fordi de har set, at det gør forældrene kede af det, men også fordi de selv er bange for at blive kede af det og få det værre. I enkelte familier er de fælles minder så smertefulde, at de først har kunnet tale om det, når børnene er blevet voksne og er flyttet hjemmefra. Her kan den lidt større afstand skabe mere rum for fortrolighed. I flere af de familier, hvor forældrene har svært ved at tale med børnene, snakker de ældste børn meget sammen indbyrdes om fortiden og bruger hinanden til at udfylde huller, forstå og bearbejde det skete.

I de familier hvor det lykkes at tale om fortiden, er dette i flere tilfælde startet med, at børnene har skrevet skoleopgaver om krig, flugt eller tortur (i flere tilfælde uden forældrenes vidende), hvilket har givet anledning til et mere nært og fortroligt forhold mellem forældrene og barnet. I andre tilfælde sker tilnærmelsen på forældrenes initiativ; de sørger for jævnlige omtale hjemlandet – både positive og dårlige ting - og gør det på denne måde nemmere for børnene at spørge ind til alt muligt og at benævne de tanker og følelser, de har omkring det.

De fleste forældre understreger den betydning, det har for børnene, at de kan skabe en så almindelig hverdag for dem som overhovedet muligt. F.eks. ved at forsøge at skabe en varm og rar atmosfære i hjemmet og ved at sørge for, at de leger med jævnaldrende børn. Flere af forældrene lægger også meget vægt på at formidle, at ikke alle mennesker er onde, men at de fleste er venlige og hjælpsomme. En mor tog f.eks. sin 7 årige søn, der var bange for politiet, med på besøg

på en politistation, så han kunne se, hvor søde, de er. Nogle af forældrene søger også at undgå, at børnene hører nyheder fra hjemlandet eller ringer til slægtninge i hjemlandet, så børnene kan blive betrygget i, at der ikke er sket dem noget.

Mange af forældrene forsøger også at mildne børnenes angst ved at understrege sikkerheden i Danmark, men det kan være svært at overbevise børnene helt, når forældrene samtidig konstant er bange for, at der skal ske dem noget, og dårligt tør slippe deres hånd på gaden. Børnene registrerer jo også det, man gør – ikke kun det, man siger. En mor genoplevede f.eks. sin egen fængsling i detaljer, da hendes søn blev taget af politiet for hærværk, og havde derfor særdeles svært ved at berolige ham i situationen.

For mange af børnene har andre voksne haft en betydning som et mere neutralt sted, hvor de kunne dele deres tanker. Dette har f.eks. været lærere, slægtninge og psykologer. Ofte har dette givet en lettere adgang til senere at tale mere frit med forældrene.

Børnenes kendskab til familiens historie

Der er stor forskel på, hvor meget børnene i undersøgelsens familier kender til familiens historie og baggrunden for deres flugt til Danmark. I 39 % af familierne kender de ældste af børnene til den fulde historie og baggrunden for det, familien har gennemgået. I halvdelen af disse tilfælde er begivenhederne foregået så tæt på børnene, at det ikke har kunnet undgås, at de fik indgående kendskab (f.eks. ved fængsling eller andre voldsomme overgreb mod børnene selv), mens det i de resterende familier er en klar politik fra forældrenes side, at børnene skal kende til familiens historie som helhed.

I 11 % af familierne er børnene endnu for små til at vide noget, og i de resterende 50 % har forældrene været direkte imod, at børnene skal kende til historien. En enkelt far oplever det ligefrem som utidig indblanding i hans liv, når den ældste søn spørger.

Næsten alle forældre har gjort sig tanker om, hvad børnene skal vide og i hvilken alder, de er parate til det. Ofte lader de historien komme lidt efter lidt, når barnet når 10-12 års alderen. Andre familier mener, at børnene skal være ældre (16-20 år), før de kan bære at kende til historien. I nogle familier er forældrene utrygge ved, hvad de ældste kan finde på at fortælle videre til de små. Der er altså tale om en meget stor variationsbredde, som er betinget af forældrenes overbevisning, børnenes alder og temperament samt forældrenes ængstelse for egne reaktioner, hvis de skal fortælle om historien.

Forældrene oplever det således som særdeles vanskeligt at finde ud af, hvor meget og hvordan de skal snakke med børnene. Børnene selv reagerer meget forskelligt; nogle børn tager til forældrenes overraskelse selv initiativ til at spørge og stiller spørgsmål, som kan være særdeles vanskelige at svare på, mens andre børn reagerer meget afvisende, når fortiden kommer på tale. Enten fordi de oplever, at dette er den eneste måde, de kan beskytte sig selv på, eller fordi de er bange for at tale om noget, der kan gøre forældrene kede af det.

Især som børnene bliver ældre mærker forældrene en øget interesse for at forstå, hvad der er sket – noget mange af forældrene tillægger stor betydning. Flere af disse forældre beskriver, at det ofte er hårdt for dem at tale med børnene, men at de ser det som en vigtig opgave, som de som forældre bliver nødt til at klare. Andre forældre oplever det som et pres og forsøger at udsætte tidspunktet længst muligt.

Nogle af forældrene fortæller om den kolossale lettelse, det har været at kunne snakke frit med sine børn om egne tanker og meninger uden angst for konsekvenserne. I mange af de lande familierne kommer fra, ville dette have været en alt for stor sikkerhedsrisiko, og de har derfor ofte været nødt til at skjule eller omformulere kendsgerninger – selv for næsten voksne børn.

7. Afgrænsning af betydningsfulde faktorer

Som det fremgår af nærværende rapport, synes den stærkeste aktive faktor i udvikling af PTSD-symptomer og symptomer på overbelastning hos børn at være forældrenes evne til at tage vare på sig selv, uanset graden af forældrenes egen lidelse. Dette får særdeles vigtige implikationer for behandling: kan barnets forælder udvikle disse sider eller skal barnet have mulighed for en erstatningsforælder (psykolog, støttfamilie m.v.)

Evnen til at tage vare på sig selv er tæt forbundet med evnen til at lære at leve med sine symptomer – på linie med at leve med stærke kroniske smerter. I heldige tilfælde kan nogle af symptomerne mildnes gennem behandling, men der hvor der ikke umiddelbart kan forventes en decideret symptom-reduktion, vil det være af vital betydning for familien, at den voksne hjælpes til at leve med symptomerne i baggrunden og ikke som den altdominerende faktor i deres liv.

Evnen til at håndtere sine symptomer vil også bidrage til, at forældrene i højere grad kan bevare deres værdighed som voksne mennesker i forhold til børnene. At udvikle strategier og fælles omgangsformer, som forebygger sammenstød og sammenbrud hos forældrene, vil generelt kunne bidrage til, at forældrene kommer til at føle sig som bedre forældre og ægtefæller, og gradvist mildne den skyldfølelse, som de fleste af forældrene har over deres egen opførsel.

I mange af de familier, der har deltaget i undersøgelsen, er forældrene bekymrede over, at deres børn tager for meget ansvar eller bekymrer sig for meget om forældrene. Den bedste måde at forebygge dette på er, ved at forældrene selv tager ansvar. I de familier hvor dette lader sig gøre, er børnene glade og stort set ubekymrede på trods af at forældrene er meget medtagne. Forældrene formår her at skabe en stemning af åbenhed og tilgængelighed, der beroliger børnene. De har generelt en evne til at sætte sig mål og at gennemføre egne værdisæt i forhold til familien.

Et andet aspekt, der er meget centralt i forældrenes fortællinger, er deres vanskeligheder med at snakke om eller bare tænke på de ting, de og deres børn har været igennem. I mange af familierne opstår der en tavs afstand mellem børn og forældre, som rummer disse fælles oplevelser. Denne barriere er med til at hindre en nær og givende kontakt mellem børn og voksne.

Ofte er det børnene, der tager initiativ til en tilnærmelse, og forældrene reagerer med meget blandede følelser. De er bange for at skade børnene og bange for at blive oversvømmet af følelser selv. Nærhed bliver forbundet med ængstelse, og det bliver særdeles vanskeligt for børnene at få den nærhed, de har brug for. I mange af undersøgelsens familier er det lykkes forældrene at overskride denne hindring mellem dem selv og børnene med et meget varmere og mere givende forhold mellem børn og forældre til følge.

I bestræbelserne på at finde disse sider af sig selv igen og turde åbne sig – også for sine egne børn – søger mange af forældrene tydeligvis støtte i internaliserede billeder af deres egne forældre eller andre betydningsfulde voksne. Andre søger støtte i mere nutidige forbilleder, som kan støtte dem til at være forælder på en måde, de selv kan respektere. Flere af forældrene taler direkte om at opdrage på sig selv, at gøre sig umage og hvor vigtigt det er at tro på, at det kan lykkes. De ser sig selv som vigtige identifikationsfigurer for børnene og tillægger det stor betydning, at børnene i dem kan se, hvordan man kan klare forskellige former for modgang.

"Jeg forventer aldrig noget af nogen anden, som jeg ikke ville forvente af mig selv", siger en mor.

8. Perspektiver for behandling og støtte

Undersøgelsens samtaler med forældre viser, at traumatiske oplevelser i langt de fleste familier forstyrrer relationen mellem forældre og børn på en måde, som gør forældrene usikre i varetagelsen af deres forælderrolle. Børnene vil muligvis godt kunne tale med en fremmed om deres traumatiske oplevelser og deres tanker om sig selv og forældrenes tilstand, og gennem dette kunne beroliges en del, men dér hvor der virkelig synes at være et behov for støtte, handler om selve forældre/barn relationen. Forældrene har brug for hjælp til følelsesmæssigt at kunne rumme barnets følelser, tanker og oplevelser, og støtte barnet i at bearbejde og forstå det, der er sket.

Rigtig mange af forældrene har meget klare forestillinger om, hvad der skal til for at være en god forælder, men hele 77 % af undersøgelsens forældre føler sig ude af stand til at leve op til disse forestillinger. Dette skyldes ofte, at forældrene ikke kan styre deres impulser, overvældes af opgivelse og magtesløshed, eller at de simpelthen forsøger at beskytte sig selv ved at undgå nærhed. Her kan den

individuelle behandling af den voksne spille en afgørende rolle – også set ud fra et forældre/barn perspektiv. Forældrene kan støttes i at lære sine egne reaktioner bedre at kende og lære at forudse og håndtere dem. Forældrene kan støttes i at se og udnytte reelle handlemuligheder i deres nuværende tilværelse, og endelig kan forældrene gennem den terapeutiske kontakt på ny få et mere godartet og angstfrit billede af, hvad følelsesmæssig nærhed indebærer. På denne måde kan forældrene gradvist støttes i at blive i stand til at tale naturligt og åbent om det, der er sket med dem selv og deres børn.

Der hvor forældrene selv oplever størst usikkerhed, er forhold, der handler om familiens historie og den aktuelle familiemæssige situation. Hvordan skal man forklare traumatiske symptomer for børn i forskellige aldre? Hvordan skal man forholde sig til de oplevelser, barnet selv og familien har været igennem? Forældrene gør sig mange relevante tanker om, hvad der er bedst at gøre. Hvad kan et barn tåle at høre i den alder, det har? Hvordan skal man formulere det, så barnet kan forstå det? Hvad hvis barnet slet ikke vil tale om det? Hvad hvis man selv bliver helt overvældet og begynder at græde, når man taler om det, der er sket? Kan man risikere, at de ældste fortæller noget videre til de små?

Set ud fra de ovenstående faktorer synes der at være behov for, at behandlingstilbud til traumatiserede familier kunne bevæge sig i en retning, hvor man først og fremmest satser på at genetablere en åben og umiddelbar forældre/barn relation, hvor den voksne støttes til at kunne rumme både egne og barnets følelser, og hvor barnet kan få et frirum, der sikrer, at det ikke behøver at holde tanker og følelser om tabubelagte emner tilbage. Ud fra materialet i undersøgelsen ville dette være en af de mest afgørende faktorer for, at forældrene kunne genvinde en følelse af sikkerhed og ro i forælderrollen – næsten uanset omfanget af deres konkrete symptomer.

Mange af forældrene i undersøgelsen ville ganske givet have stor glæde af at få formidlet en viden om, hvor udbredte de ovenfor beskrevne dilemmaer er, og at få lejlighed til at drøfte, hvordan disse uløste problemer påvirker dem selv og deres børn. Undersøgelsen viser også, at mange af forældrene uden relevant støtte ville være bekymrede for, at de snarere kom til at skade deres børn end at hjælpe dem. De har simpelthen brug for at dele deres overvejelser med nogen, hvis de skal turde åbne op for disse meget svære emner i forholdet til deres børn.

Ud fra undersøgelsen må man altså konkludere, at forældrene først og fremmest har brug for hjælp til at genetablere et naturligt og ligetil forhold til deres børn, som kan indbefatte de lidelser, familien har været igennem, og som kan give både forældre og børn mulighed for at forholde sig mere direkte og aktivt til både fortiden og nutiden.

Litteraturliste

- Bjerrum, M. & Ramshøj, P. (1995): *Livshistorier og narrativer som kildemateriale i: Humanistisk forskning indenfor sundhedsvidenskab*, Akademisk forlag, Kbh.
- Broch, T. et.al. (1979): *Kvalitative metoder i dansk samfundsforskning. Nyt fra samfundsvidenskaberne*, Kbh.
- Denzin, N.K. & Lincoln, Y.S. (1994): *Handbook of qualitative research*. SAGE Publications, California
- Fog, J. (1994) *Med samtalen som udgangspunkt. Det kvalitative forskningsinterview*. Akademisk forlag, Kbh.
- Fonagy, P. (1999): *The process of remembering: recovery and discovery*. IJPA, vol. 80, s. 961-978.
- Grinberg, L. & Grinberg, R. (1989); *Psychoanalytic perspectives on migration and exile*. Yale university press, New Haven & London.
- Jacobsen, J.K. (1993): *Interview. Kunsten at lytte og spørge*. Hans Reitzel, Kbh.
- Jørgensen, P. Schultz (1989): *Om kvalitative analyser – og deres gyldighed*. Nordisk Psykologi, 41, s. 25-41
- Jørgensen, U. & Mathiasen, S. (1998): *At overleve vold*. Klim, Kbh.
- Kvale, S. (1994): *Interview. En introduktion til det kvalitative forskningsinterview*. Hans Reitzel, Kbh.
- Sandler, J. , ed. (1997): *Recovered memories of abuse*. Karnac Books, London
- Seifer, R. & Dickstein, S (1993): *Parental mental illness and infant development*. I: C.H. Zeanah, Handbook of infant mental health., Guildford Press, N.Y.
- Spence, D. (1982): *Narrative and historical truth. Meaning and interpretation in psychoanalysis*. Norton, N.Y.
- Van der Veer, G. (1995): *Rådgivning og terapi med flygtninge*, Reitzel, Kbh.
- Varvin, S. (2003): *Mental survival strategies after extreme traumatisations*. Multivers Academic, Kbh.
- Wilson, J.P. & Raphael, B. (1003): *International handbook of traumatic stress syndromes*, Plenum Press, N.Y.

Bilag 1 Brev til forældrene

Kære Forældre

De fleste af de mennesker, der får behandling i OASIS er voksne, som alle har været igennem meget svære oplevelser på den ene eller den anden måde.

Ligesom dig, har de fleste både ægtefælle og børn her i Danmark, som også har været igennem meget voldsomme oplevelser. Vi ved, at mange af vores klienter er bekymrede for, hvordan disse oplevelser har påvirket deres børn og hvordan børnene vil klare sig i fremtiden og det er ikke altid lige let at være forælder i denne situation.

Vi har derfor besluttet, at vi gerne vil lave en interviewundersøgelse, for at få noget mere at vide om, hvordan forældrene selv oplever deres børn og hvad de gør for at hjælpe børnene bedst muligt.

For at kunne give børn og forældre, der har været igennem traumatiske oplevelser den hjælp, de har brug for, er der meget brug for at få en større viden på dette område. Vi vil derfor være meget taknemmelige hvis du og din ægtefælle sammen vil komme til nogle interviews her i OASIS.

Jeg vil derfor meget gerne se jer til en indledende samtale:

_____

Jeg håber, I gerne vil hjælpe os og glæder mig til at møde jer.

Med venlig hilsen

Marijke Marijnissen
Cand.psych.

Bilag 2 – Interviewguide

Generel Oversigt

- 1. Indledende interview med forældrene med henblik på vurdering af familiens generelle funktionsmåde og ressourcer**
- 2. Grad af traumatisering hos forældrene**
- 3. Forældrenes bekymringer for familiens børn**
- 4. Familiære vanskeligheder, der belaster forældrene selv**
- 5. Forældrenes oplevelse af egne handlemuligheder i forhold til deres børn**
- 6. Evaluering af interviewet med forældrene**

1) Indledende interview med forældrene med henblik på vurdering af familiens generelle funktionsmåde og ressourcer

Første del består af et kvalitativt interview, hvor intervieweren søger at få et indtryk af følgende forhold:

- a) Forældrenes egen familiebaggrund – familiens historie.
- b) Den generelle omsorg for børnene
- c) Evnen til at opleve det enkelte barn som en selvstændig personlighed
- d) Forældrenes oplevelse af sig selv som omsorgsgivere for børnene
- e) Forældrenes evne til at samarbejde omkring opdragelsen
- f) Forestillinger om vigtige værdier, forældrene gerne vil formidle til børnene
- g) Familiens netværk og kontakt til øvrige familie
- h) Generel refleksionsevne

Denne del af interviewet har til formål, at danne grundlag for en vurdering af de grundlæggende personlighedsmæssige ressourcer hos forældrene og at give et mere samlet billede af den kontekst familiens børn indtil nu er vokset op i.

2) Grad af traumatisering hos forældrene

(Kategoriseringen er min vurdering) Slet ikke Lidt En del
Meget

Har du tilbagevendende/påtrængende tanker om de mest ubehagelige begivenheder, du har været igennem?

Oplever du det nogle gange som om, du var tilbage i noget, du tidligere har oplevet?

Mareridt?

Søvnvanskeligheder?

Koncentrationsbesvær?

Angst?

Irritabilitet?

Hukommelsesvanskeligheder?

Generel følelse af udmattelse?

Opgivenhed?

Er der ting, du undlader at gøre, som du tidligere har gjort eller steder, hvor du undgår at komme?

Spørgsmålene har til formål, at give en generel fornemmelse af i hvor høj grad en eller begge forældre lider af posttraumatiske reaktioner, som kunne have indflydelse på forældrenes muligheder for at støtte og rumme deres børn.

Forældrene udspørges herefter hver for sig om følgende:

- a) I hvor høj grad tror du dine børn kender til de vanskeligheder, du/din ægtefælle har?
- b) Hvordan reagerer børnene på disse vanskeligheder?
- c) Hvilke af dine/eller din ægtefælles symptomer tror du påvirker børnene mest og på hvilken måde?

3) Forældrenes bekymringer for familiens børn

Familiens børn gennemgås hver for sig, i de tilfælde, hvor der er tale om tydelige forskelle i reaktionsmønstre.

- a) Børnenes køn og alder?
- b) Har et eller flere af børnene i familien været udsat for meget voldsomme begivenheder?
- c) Hvad tror forældrene selv, er det værste deres børn har oplevet? Hvilken alder havde børnene på dette tidspunkt?
- d) Hvad er forældrenes fornemmelse af, hvordan disse oplevelser har påvirket barnet? (Har barnet symptomer?)
- e) Har forældrene en oplevelse af, at deres egen tilstand eller livssituation har bidraget til nogle af børnenes vanskeligheder?
- f) Er der nogle af børnenes vanskeligheder, der ville blive løst, hvis forældrenes situation ændredes og hvad tror forældrene ville betyde allermest for børnene?
- g) Hvis børnene har reageret meget forskelligt på de oplevelser, de har været igennem, drøftes det med forældrene, hvad deres egen opfattelse er af, hvorfor nogle af børnene er mere belastede end andre?
- h) Selvstændigt individ

4) Familiære vanskeligheder, der belaster forældrene selv

- a) Hvad er de mest glade for eller tilfredse med omkring deres børn?
- b) Hvad er forældrene mest kede af eller bekymrede over omkring deres børn?
- c) Hvad er det bedste tidspunkt på dagen i familien?
- d) Hvad er det sværeste tidspunkt på dagen i familien?
- e) Hvad gør forældrene, hvis barnet er:
- f) Græder? Bekymret? Oprørsk? Støjer? Krævende?
- g) Hvad ville de selv have gjort i hjemlandet?
- h) Hvad ville forældrenes egne forældre have gjort i en tilsvarende situation?
- i) Hvad oplever forældrene er den største vanskelighed for dem som forældre i dag?
- j) Oplever forældrene sig selv som mere sårbare end tidligere – f.eks i forhold til hvis børnene støjer eller kommer op at skændes?
- k) Er der en eller flere personer, som de særligt savner til at hjælpe dem i hverdagen?
- l) Har der været andre voksne, som har haft en central betydning for barnets følelsesmæssige udvikling og opdragelse?
- m) Oplever de støtte fra andre familiemedlemmer, enten her i Danmark eller i hjemlandet? Andre?
- n) Bruger forældrene andre voksne til at snakke med om deres børn? Kan de fortælle alt? Kun de positive ting? Også om vanskeligheder?
- o) Har forældrene oplevet, at det hjalp at snakke med andre om børnene?

5) Forældrenes oplevelse af egne handlemuligheder i forhold til deres børn

- a) Har forældrene et billede af, hvad der er særligt vigtigt for at være en god far eller mor?
- b) Kender de nogen, som de har særlig beundring for som forælder?
- c) Hvad gør denne person, som gør vedkommende til en god forælder?
- d) Hvordan oplever forældrene, at de bedst kan hjælpe barnet igennem det, det har oplevet?
- e) Hvad oplever forældrene, at barnets største bekymring er i dag?
- f) Hvordan reagerer barnet på, hvis forældrene er kede af det eller på anden måde lidt ude af ligevægt?
- g) Har de oplevet, at barnet bekymrer sig for meget for forældrene eller at de tager for meget ansvar?
- h) Taler barnet med nogen om sine bekymringer – hvem?
- i) Hvad synes forældrene er lykkedes bedst for dem som forældre
- j) Hvad er forældrene mest kede af ved deres måde at være forældre på?
- k) Hvordan tror forældrene, at familie og venner oplever dem som forældre?
- l) Oplever de, at det er vanskeligere at opdrage børnene her end hjemme – hvad er de primære forskelle?
- m) Er der nogle af de vanskeligheder, forældrene har med børnene, som man ville se anderledes på i hjemlandet?
- n) Er der ting, omkring børnene, som forældrene klarer på en anden måde end de tidligere ville have gjort?
- o) Er der noget ved at leve i en anden kultur end deres egen, som har givet dem som forældre nye muligheder? Børnene?

Denne del af interview sigter mod at afdække forældrenes oplevelse af sig selv som forældre samt i hvor høj grad de oplever sig selv som selvstændigt handlende i rollen som forældre for deres børn.

6) Evaluering af interviewet med forældrene

Er der noget interviewet ikke har berørt, som de synes er vigtigt?

Er der noget i forældrenes oplevelse af deres børn eller af sig selv som forældre, de er blevet mere opmærksomme på eller pludselig kunne se tydeligere efter de samtaler, de nu har haft?

Kunne de overveje at benytte sig af samtaler omkring børnene, hvis dette var muligt?

Har de tidligere overvejet dette og i hvilke situationer?